

MİR CAFER BAĞIROV ÖRNEĞİNDE SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAN POLİTİKASI*

THE SECOND WORLD WAR IRAN POLICY OF THE SOVIET UNION IN THE EXAMPLE OF MIR JAFAR BAGHIROV

Arş. Gör. Kenan DEMİREL

Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
k.demirel@alparslan.edu.tr
ORCID No: 0000-0002-3394-3836

Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Milli Savunma Üniversitesi, Kara Harp Okulu, Tarih Bölümü
ethematnur@hotmail.com
ORCID No: 0000-0002-6903-8993

ÖZET

ABSTRACT

Sovyetler Birliği'nin Çarlık Rusya'sından miras aldığı sıcak denizlere inme, daha fazla petrol ve maden kaynağına ulaşma ve ekonomik hâkimiyet alanını genişletme gibi emelleri bulunmaktaydı. İran ise genel anlamda Sovyetler Birliği'nin bu arzularını gerçekleştirebileceği bir konumdaydı. Ancak İran üzerinde hâkimiyet kurmak isteyen tek ülke Sovyetler Birliği değildi. Hindistan'da egemen olan İngiltere Sovyetlerden çok önce İran'ın güneyine gelmişti. İngilizlerin İran'daki varlığı Sovyetlerin bu ülke üzerinde genişlemesinin önündeki en büyük engeldi. Bu durum iki ülke arasında İran konusunda İkinci Dünya Savaşı'na kadar bir çekişmenin yaşanmasına neden olmuştu. Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın saldırısına uğraması İran konusunda anlaşmazlık yaşayan bu iki ülkeyi İran'ın işgal edilmesi düşüncesinde birleştirmişti. Ancak İran konusunda müttefikler arasındaki bu ortaklık Alman tehlikesinin azalmasından sonra değişmeye başlamıştı. 1944 yılına gelindiğinde ise İran üzerindeki tarihi İngiliz-Rus anlaşmazlığı yeniden patlak vermişti. Bu tarihten sonra İran üzerindeki tarihi emellerini gerçekleştirmek isteyen Sovyetler Birliği işgalden önce ve işgal yılları boyunca alt yapısını oluşturduğu planlarını icra etmeye başlamıştı. Bu çalışmada Sovyetler Birliği'nin 1941-46 yıllarında İran üzerindeki tarihi emellerine ulaşma yolunda Mir Cafer Bağirov örneğinde takip ettiği ve farklı dönemlere göre değişen İran siyaseti aktarmaya çalışacağız.

The Soviet Union had ambitions to descend to warm seas, reach for more oil and mineral resources, and to expand its economic dominance, which it inherited from Tsarist Russia. Iran, on the other hand, was generally in a position where the Soviet Union could realize these desires. However, the Soviet Union was not the only country seeking dominance over Iran. Britain, which dominated over India, had come to the south of Iran long before the Soviets. The presence of the British in Iran was the biggest obstacle to the Soviet expansion in this country. This situation led to a conflict between the two countries over Iran until the Second World War. The fact that the Soviet Union was attacked by Germany in the Second World War united these two countries, which had a disagreement about Iran, in the idea of invading Iran. However, this partnership between the Allies on Iran began to change after the German threat had subsided. By 1944, however, the historic British-Russian dispute over Iran had erupted again. After this date, the Soviet Union, which wanted to realize its historical ambitions on Iran, started to carry out its plans, which it had created before the occupation and during the years of occupation. In this study, we will try to convey the Iranian politics that the Soviet Union followed in 1941-46 in example of Mir Jafar Baghirov on the way to achieving its historical ambitions over Iran and which changed according to various periods.

Geliş Tarihi:

01.11.2021

Kabul Tarihi:

13.12.2021

Yayın Tarihi:

30.12.2021

Anahtar Kelimeler

Sovyetler Birliği
İran
Petrol
II. Dünya Savaşı
Azerbaycan

Keywords

The Soviet Union
Iran
Oil
II. World War
Azerbaijan

<https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1017602>

Demirel, K. ve Atnur, İ. E. (2021). Mir Cafer Bağirov Örneğinde Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nda İran Politikası. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(4), 2019-2034.

*Bu çalışma, hazırlanmakta olan "İkinci Dünya Savaşı'ndan İslâm Devrimine İran Kürtleri (Sosyo- Ekonomik, Siyasal ve Kültürel Konumları)" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı Almanya'nın 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'ya saldırması ile Avrupa'da patlak vermişti. İran Hükümeti bu savaşta tarafsız olduğunu ve tarafsız kalacağını hem İçişleri Bakanlığı'nın ve hem de Başbakanlığın resmi yazısı ile İran halkına ve ülkedeki yabancı elçiliklere ilan etmişti. (Mekkî, 1362 hş.: 443; Hoşhalî, 1380 hş.: 5-6). Ancak İran Hükümeti'nin tarafsızlığını koruma konusundaki bu kararlılığı Almanların 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyet Rusya'ya saldırmasından sonra çözülmeye başlamıştı. Almanya'nın 22 Haziran 1941 tarihinde Sovyetler Birliği'ne saldırısı İngiliz ve Rusları birbirine yakınlaştırmış ve iki devlet arasında 12 Temmuz 1941 tarihinde Moskova'da bir müttefiklik anlaşması imzalanmıştı. Yapılan anlaşmaya göre Sovyetler Birliği'ne Alman saldırılarına karşı koyabilmesi için silah, mühimmat ve gıda yardımı yapılacaktı. O dönem Fars Körfezi ve İran'ın kara ve demiryolları üzerinden Sovyetler Birliği'ne yardım edilmesi Müttefik Devletler tarafından en mantıklı seçenek olarak görülmüştü (Armaoğlu, 2015: 339-430; Âzimî, 1391 hş. : 65; Tal'a ve Herigî, 1389 hş.: 13-14; Zûgî, 1367 hş.: 29; Mehdigelî Hidâyet Muhber'us-Saltana, 1344 hş.: 418). Ancak İran yönetimi İkinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlığını ilan etmiş ve İran üzerinden Sovyetler Birliği'ne yardım ulaştırılmasının bu tarafsızlığın ihlali olacağını öne sürerek İngiliz ve Ruslara karşı mesafeli durmuştu. Bu durum Müttefik Devletleri İran'ın işgali için bahaneler aramaya sevk etmişti. İngiltere ve Sovyet Rusya'nın işgal için öne sürdükleri en önemli gerekçe Alman Beşinci Kolordusu'nun ve Alman uzmanların İran'daki faaliyetleriydi. İngiliz ve Ruslar İran yönetimine ülkedeki Alman uzman, mühendis ve tacirlerinin aslında Nazi subayı olduğunu, İran'da mevcut yönetimi devirmeye ve İran'ı da Mihver Devletler saffında savaşa dâhil etmeye çalıştığı konusunda uyarılarda bulunmuş ve bu Almanların ülkeden çıkarılmasını talep etmişti (Âzimî, 1391 hş. : 65; Mut'âzed, 1380 hş. : 345). Ancak gerek Rıza Şah gerekse Başbakan Ali Mensûr savaşın başladığı tarihten İran'ın işgaline kadar Alman yanlısı bir siyaset takip etmiş ve müttefiklerin bu uyarılarını dikkate almamıştı. Bu durum İran'ın işgalini kaçınılmaz kılmış ve 25 Ağustos 1941 tarihinde İran'da eş zamanlı olarak İngiliz-Sovyet işgali başlamıştı. İngiltere ve Sovyetler Birliğinden sonra ABD de İran'ın işgaline iştirak etmişti. (Mut'âzed, 1380 hş. : 352-353). İşgalden iki gün sonra yani 27 Ağustos 1941 tarihinde Başbakan Ali Mensûr istifa etmiş ve Rıza Şah İngiliz taraftarı olarak bilinen Muhammed Ali Furûgî'den hükümeti kurmasını istemişti. Furûgî, hükümeti kurduktan sonra ilk olarak 28 Ağustos 1941 tarihinde müttefik ordularına karşı koyulmamasına yönelik bir emir yayınlamış ve Müttefik Devletlerin temsilcileri ile anlaşma yapmak amacıyla görüşmelere başlamıştı. Bu görüşmeler sonucunda İran, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında 29 Ocak 1942 tarihinde "Üç Tarafın İttifakı Anlaşması (Peymân-ı Se Cânebe)" olarak bilinen ve müttefikler açısından İran'ın işgalini meşru bir zemine oturtan anlaşma imzalanmıştı. Üç Tarafın İttifakı Anlaşması ile İran'ın toprak bütünlüğü, egemenlik hakları ve bağımsızlığına saygılı olunacağı ve savaş bittikten altı ay sonra İran'ın tahliye edileceği Müttefik Devletlerce kabul edilmişti (Mecmû'â-yi Gevânîn-i Muzû' ve Mesâyel-i Musûbe-yi Duvre-yi Sizdehom, Gânûngozerî Evvel-i Azer Mah 1320 hş.-30 Aban Mah 1322 hş. Tarihsiz: 110; İttıla'ât, 30 Azer 1320 hş./21 Aralık 1941, Şomare: 4744). Ancak işgalinden sonra Müttefik Devletler savaşın seyrine göre Üç Tarafın İttifakı Anlaşması'na aykırı olacak şekilde kendi çıkarları doğrultusunda değişen bir İran siyaset takip etmişti.

¹ İran Hükümeti'nin savaşta tarafsız olduğuna dair İçişleri Bakanlığı tarafından yayımlanan bildiriye İran'da ikamet eden yabancılardan ülkenin tarafsızlığına aykırı eylemlerden uzak durmaları istenmişti. Ayrıntılı bilgi için bkz; Teceddod-ı İran, Şomere: 2818, 11 Şehriver 1318 hş./3 Eylül 1939.

² İran'ın tarafsızlığının uzun süre devam edemeyeceği konusunda Rıza Şah'ın oğlu Muhammed Rıza Pehlevî hatıratında şunları aktarmıştır: "İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında tarafsız kalabileceğimizi sanıyordum. Ancak bu görüşüm mihver güçlerinin 1941 yılında Balkanları işgal etmesinden ve Alman askerlerinin herhangi bir direnişle karşılaşmadan Bulgar sınırına yaklaşmasından sonra değişmeye başladı. Nazilerin 22 Temmuz 1941 tarihinde Sovyet Rusya'yı işgali ile yeni önsezilerle dolmaya başlamıştım." Muhammed Rıza Pehlevî'nin sezindiği şey İran'ın jeopolitik ve stratejik konumundan dolayı tarafsızlığını daha fazla koruyamayacağıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz; Pehlevî, 1980: 66.

³ Rıza Şah'ın Alman taraftarlığı hakkında kızı Eşref Pehlevî, Muhammed Rıza Pehlevî'nin ikiz kardeşidir, hatıratında şunları belirtmiştir: "Babam Hitler'i sevmezdi ve ona hiçbir zaman yardım etmemişti. Ancak Almanya'nın İran'ın kadim düşmanları olan İngiltere ve Rusya ile savaşmaya başlamasının babamı hoşuna gittiğini itiraf etmeliyim." Ayrıntılı bilgi için bkz; Telûî, 1376 hş.: 90.

1. SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN İRAN SİYASETİNİN BELİRLENMESİNDE MİR CAFER BAĞIROV'UN ROLÜ

Sovyet Azerbaycan'ı Başbakanı ve Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Sekreteri olan Mir Cafer Bağirov İran Azerbaycan'ında Sovyet hedeflerinin belirlenmesinden, icrasından ve başarısından sorumluydu. Sovyetler Birliği'nin Tahran Büyükelçiliği'nin İran konusundaki raporları Bağirov'un İran Azerbaycan'ı politikasının belirlenmesinde önemli rol oynuyordu. Bağirov Tahran'daki büyükelçilikten ve Sovyet işgal bölgelerindeki diğer kanallardan elde ettiği bilgileri doğrudan Sovyetler Birliği'nin en tepesindeki iki isme, Stalin ve Molotov'a iletliyordu (Yegorova, 1996: 11).

Komünist Parti'nin önemli isimlerinden olan Mir Cafer Bağirov Sovyet hiyerarşisinde daha yüksek mevkii elde etmenin peşindeydi. Onun İran'daki en önemli hedefi Sovyet Azerbaycan'ı ile İran Azerbaycan'ını birleştirmektir. Kızıl Ordu'nun İran'ı işgalini kendi isteklerini elde etmenin bir fırsatı olarak gören Bağirov bu hedefine İran'ı Sovyet taleplerine uygun şekilde bölüp bir zafer elde ederek ulaşmaya çalışacaktı. Bunun için öncelikle İran Azerbaycan'ının ve Kürdistan'ının bir kısmında komünist düşüncede iki özerk yapının ortaya çıkarılması gerekmektedir. Daha sonra benzer oluşumların İran diğer bölgelerinde de ortaya çıkarılması sağlanacak ve böylece İran, Azerbaycan ve Kürdistan'ın bir kısmı üzerinden komünist bir sisteme kavuşturularak Bağirov'a arzuladığı şöhreti kazandıracaktı. Ancak Bağirov'un İran Azerbaycan'ı politikası ile diğer Sovyet liderlerinin İran'ın bu bölgesi üzerindeki hesapları konusunda bir uyumsuzluk bulunmaktaydı. Bu uyumsuzluk Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'ı İran'dan tam olarak ayırmak yerine burayı İran merkezi yönetimi üzerinde bir baskı aracı olarak kullanmak istemesinden kaynaklanmaktaydı. Sovyet yöneticilerin bu siyasetini İngiltere'nin Tebriz Başkonsolosu J.W. Wall, Tahran Büyükelçisi Sir Reader W. Bullard'a 12 Ocak 1946 tarihinde gönderdiği raporda açık bir şekilde aktarmıştı. Wall raporunda Sovyetler Birliği'nin İran'da özerk bir Azerbaycan Cumhuriyeti kurmak istediğini; ancak Sovyet yönetiminin Azerbaycan'ı İran'dan tamamen ayırmak istemediğini vurgulamıştır. Wall'a göre Ruslar Azerbaycan'ı İran'dan tamamen ayırmayı istemiş olsalardı Demokratlar bölgeyi ele geçirdiklerinde bunu İran Azerbaycan'ında yapacakları bir halk oylaması ile rahatlıkla gerçekleştirebilirlerdi. Ancak böyle yapmadılar; çünkü Azerbaycan Sovyetler Birliği'ne katılmaktan ziyade İran'ın bir parçası olarak Sovyet siyaseti için daha faydalı olabilir. İran'ın en yoğun nüfuslu ve zengin bölgelerinden biri olan Azerbaycan, İran Merkezi Hükümeti üzerinde daha çok baskı kurmak, hükümet ve meclisi etki altına almak ve Sovyet etkisini İran geneline yaymak amacıyla kullanılabilir. Bu nedenle Sovyetler Birliği Azerbaycan'ı İran'dan tamamen ayırmak yerine burayı istediği zaman merkezi İran Hükümeti'ni kontrol edebileceği Sovyet siyasetine yakın otonom bir bölgeye dönüştürmek istemişti (British Documents On Foreign Affairs, 1999: 236). Merkezi Sovyet yönetiminin bu siyaseti Sovyet Azerbaycan'ı Başbakanı Mir Cafer Bağirov'un İran Azerbaycan'ını Sovyet Azerbaycan'ı ile birleştirme planları ile örtüşmesine de onu aklındaki İran politikasını takip etmekten alıkoymamıştı.

Bağirov'un genelde İran özelde ise Güney Azerbaycan (İran Azerbaycan'ı) ilgisi Kızıl Ordu İran'a girmeden çok önce başlamıştı. Bağirov İkinci Dünya Savaşı başlamadan önce İran Azerbaycan'ı ile ilgili raporlar hazırlatıp Stalin'e göndermişti. Bağirov'un işgal öncesi raporlarında Rıza Şah dönemi İran Azerbaycan'ında Farslaştırma politikası izlendiği, Azerbaycan dilinin yasaklandığı, halkın yüksek devlet görevlerine getirilmediği ve Azerbaycan'daki Türklerin milli kimliklerini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya oldukları vurgulanmıştı. Bağirov'un İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Stalin'e sunduğu diğer bir raporda İran Azerbaycan'ının sınırlarını tam olarak göstermenin mümkün olmadığı; çünkü İran'ın Hemedan şehrine hatta Hemedan'dan güneye Sultan Âbâd'a kadar Türklerin yaşadığı arazilerden oluştuğu vurgulanmıştı (Hesenli, 1998: 50).

Sovyet yönetimi Bağirov'un İran Azerbaycan'ı hakkında Moskova'ya gönderdiği raporlar doğrultusunda 1939 yılının Sonbaharından itibaren Güney Azerbaycan ile daha fazla ilgilenmeye başlamıştı. Ocak 1941 tarihinde Moskova'da "Güney Azerbaycan'ın Teknik ve İktisadi Durumu" başlıklı bir rapor hazırlanmıştı. Bu raporda 1920 -40 yılları arasında Güney Azerbaycan'ın siyasi, iktisadi, coğrafi durumu, sanayisi, tarım üretimi, ticareti, ulaşımı, halkı, şehirleri ve demografik yapısı

hakkına ayrıntılı bir doküman çıkarılmıştı. Bu raporun hazırlanmasından bir ay sonra Bağirov Mart 1941 tarihinde “Güney Azerbaycan Hakkında Kısa Bir Rapor” başlıklı 35 sayfalık bir raporu Stalin’e sunmuştu. El yazması olan bu raporda Azerbaycan hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra Güney Azerbaycan’ın sınırları, halkı, şehirleri, yaşam biçimleri, medeniyet seviyeleri, ticareti, milli meseleleri vs. hakkında detaylı tahliller yapılmıştı. Bağirov raporunun sonunda Şah Hükümeti’nin Güney Azerbaycan halkının Sovyet Azerbaycan’ı ile birleşmek isteğinin farkında olduğunu ve bu nedenle her geçen gün bu bölgedeki baskıyı arttırdığını vurgulamıştı (Hesenli, 1998: 50; Hasanlı, 2005: 38-39; Hasanlı, 2006: 3).

İran’ın Sovyet ve İngiliz orduları tarafından işgalinden önce Mayıs- Haziran 1941 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi Üçüncü Kâtibi Aziz Aliyev başkanlığında büyük bir grup İran Azerbaycan’ına gönderilmek üzere seferber edilmişti. 3816 kişiden oluşan bu grubun içerisinde 82 Komünist Parti görevlisi, çeşitli Sovyet örgütlerinin 100 kadar çalışanı, 200 istihbaratçı, 400 milis, 70 savcı, 90 mahkeme memuru ve 150 basın-yayın çalışanı, 245 demiryolu görevlisi ve 42 petrol ve maden jeologu bulunmaktaydı. Grubun Kızıl Ordu çatısı altında İran’a gönderilmesi planlanmıştı (Hesenli, 2002: 1097; Hasanlı, 2006: 3; Tal’â ve Herigî, 1389 hş.: 34). İran’ın işgalinden yaklaşık iki hafta sonra Eylül 1941 tarihinde Aziz Aliyev liderliğindeki grupların pey der pey İran Azerbaycan’ına gönderilmesi kararlaştırılmış ve yaklaşık bin kişilik ilk grup almış oldukları özel direktifler ile İran’a sevk edilmişti. Aziz Aliyev 16 Eylül 1941 tarihinde Tebriz’de bulunan Kızıl Ordu askeri yönetim üyeliğine getirilmişti. Grubun diğer yüksek görevlilerinden olan Süleyman Rahimov propaganda işlerinden, Emir Aslanov tarım ve köy hizmetlerinden, Selim Atakçiyov idari işlerden, Mustafa Kuliyeve sağlık hizmetlerinden ve Mirza İbrahimov Azerbaycan Türkçesi ile yayınlanacak gazetelerden sorumlu tutulmuştu (Hasanlı, 2005: 43).

Bağirov’un İran Azerbaycan’ında gerçekleştirmeyi tasarladığı hedefler işgalin ilk yılında Sovyetler Birliği’nin içinde bulunduğu siyasi ve askeri durumdan dolayı sekteye uğramıştı. Ayrıca Aziz Aliyev liderliğindeki gruplar ile İran’daki resmi Sovyet makamları arasında anlaşmazlıklar söz konusuydu ve İran Hükümeti Sovyetler Birliği’nin Azerbaycan’daki faaliyetlerinden oldukça rahatsızdı. İran’ın Hükümeti’nin rahatsızlığı, ABD ve İngiltere’nin Sovyetler Birliği’ni İran’daki faaliyetlerinden dolayı eleştirmeleri ve Sovyetlerin Almanlarla zor bir savaş halinde olması gibi nedenlerle Bağirov bu dönem İran’dan istediklerini alamamış ve Aziz Aliyev liderliğindeki grupları Bakü’ye geri çağırmak zorunda kalmıştı. Mart 1942 tarihinde Moskova’nın baskısı ile Aziz Aliyev ve Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti’nin diğer birçok memuru Bakü’ye geri dönmüştü (Tal’â ve Herigî, 1389 hş.: 35).

2. SOVYETLER BİRLİĞİ’NİN 1941-44 YILLARI İRAN POLİTİKASI

Sovyetler Birliği’nin İkinci Dünya Savaşı’na kadarki genel İran siyaseti üç temel hedef üzerine oturtulmuştu. Bunlardan ilki diğer devletlerin yani İngiltere ve Almanya’nın İran üzerindeki nüfuzlarını azaltmak ve burada kendi nüfuz alanını yaratmaktı. İkincisi Tahran’da Sovyetler Birliği’ne yakın bir hükümetin işbaşına gelmesine çalışmak ve üçüncüsü İran’ın petrol yatakları üzerinde hâkimiyet kurmaktı. Sovyet yöneticiler bu hedeflerine 25 Ağustos 1941 tarihinde İran’ı işgal ederek çok yaklaşmış ve bu ülke üzerinde savaşın seyrine göre değişen bir siyaset takip etmişti (Beyânî, 1375 hş.: 93; Tal’â ve Herigî, 1389 hş.: 10-11). Sovyetler Birliği’nin işgal yıllarındaki değişen İran siyasetini iki döneme ayırarak incelemek mümkündür. İlk dönem Sovyetlerin İran siyasetini Stalingrad Savaşı’nın kazanılmasına kadarki gelişmeler şekillendirmişti. Sovyetler Birliği bu dönem Alman saldırıları karşısında var olma mücadelesi verdiği için İngiltere ve ABD’nin silah, mühimmat ve gıda yardımına acil bir şekilde ihtiyaç duyuyordu. İşgalle birlikte İran bu yardımların Sovyetler Birliği’ne ulaştırıldığı bir koridor görevi görmüştü ve Sovyet yöneticiler için bu koridorun güvenli bir biçimde açık tutulması öncelik taşımaktaydı. Bu öncelik Sovyet yöneticilerin ilk zamanlarda kendi işgal bölgelerinde ve İran’ın geri kalanı üzerinde siyasi bir kontrol mekanizması kurmaya ve İran’ın kuzeyindeki işgal bölgelerinde

kalıcı olmaya daha az ilgi göstermelerine neden olmuştu. Ancak bu durum Sovyetler Birliği'nin İran'da, özellikle de Azerbaycan'da kalıcı olmaya yönelik bir politika takip etmediği anlamına gelmemekteydi.⁴

Almanya'nın yenileceğinin kesinleşmesinden sonra Sovyetlerin İran politikasında değişiklik yaşanmıştı. Stalingrad Savaşı'nın kazanılması Sovyetlerin değişen İran siyasetinin de başlangıcını teşkil etmişti. Alman tehlikesini atlatan Sovyetler Birliği için sıra savaşın meyvelerini toplamaya gelmişti (Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 10-11). Archibald Roosevelt 1942 yılının sonlarında elde edilen Stalingrad zaferinden sonra Sovyetler Birliği'nin İran üzerinde iki uçlu saldırgan bir politika takip etmeye başladığını belirtmiştir. Roosevelt'e göre bu politikanın bir ayağını İran Azerbaycan'ını komünist bir rejim altında İran'ın kalanından ayırmak diğer ayağını Sovyet güdümündeki Tudeh Partisi vasıtasıyla İran'ın tamamı üzerinde hâkimiyet kurmak oluşturuyordu (Roosevelt, 1988: 220). Sovyet yöneticiler işgalle birlikte İran'da güçlü bir şekilde teşkilatlanmış Komünist Tudeh Partisi üzerinden İran'ın tamamında bir hâkimiyet kurmaya çalışmış ve bu partiyi işgal dönemi İran hükümetlerine karşı bir baskı unsuru olarak kullanmıştı.

Sovyetler Birliği 25 Ağustos 1941 tarihinde İngiltere ile birlikte İran'ı işgal ettikten hemen sonra İngilizlerin yaptığı gibi Üç Tarafın İttifakı Anlaşması'na aykırı olarak İran'ın egemenlik haklarına ve içişlerine müdahale etmişti. Ancak Sovyet yetkililer İngilizlerden farklı olarak kendi işgal bölgelerinde İran egemenliğini tamamen etkisizleştirmiş, İran ordu ve jandarmasını silahsızlandırmış ve polis gücü sayısını azaltmıştı.⁵ Oysa Üç Tarafın İttifakı Anlaşması ile ülkenin iç güvenliğinin sağlanması İran ordusunun sorumluluğuna bırakılmıştı. Ancak Sovyet işgal bölgelerinde İran ordusu adeta kışlarına hapsedildiğinden bu görevini icra edememişti. Sovyet askeri makamları İran ordusunun birliklerini takviye etmesine izin vermediği gibi işgal bölgelerindeki karışıklıklara müdahalesini de engellemişti. İran Hükümeti ile Sovyetler Birliği'nin Tahran Büyükelçiliği arasında Sovyet işgal bölgelerine İran ordusunun hangi şartlar altında girebileceğini düzenleyen bir protokol imzalanmıştı. Bu protokole göre İran birliklerinin Sovyet işgal bölgelerine girebilmeleri için Sovyet askeri makamlarından önceden izin alması gerekiyordu. İşgal bölgelerindeki Kızıl Ordu yetkilileri bu protokole ve İranlı subaylar tarafından talep edilen izinlere rağmen İran ordusuna ait birliklerin Sovyet işgali atındaki bölgelere girmesine ya hiçbir şekilde izin vermiyor veya silahsız bir şekilde geçişlerine uzun süren müzakerelerden sonra izin veriyordu. Kızıl Ordu yetkililerinin İran subaylarına karşı takındığı bu tutum 10 Mayıs 1945 (20 Ordibehşt 1324 hş.) tarih ve 3288 kayıt numarası ile İran İçişleri Bakanlığı'na Jandarma Genel Komutanı Tuğgeneral Hosrov Penhan imzasıyla yazılan telgrafta açık bir şekilde görülmektedir. Telgrafta Azerbaycan bölgesinde yaşanan gelişmeler hakkında Azerbaycan İkinci Jandarma Komutanı Albay Humâyûn'dan bir rapor hazırlaması istenmiş; ancak Albay Humâyûn'un bölgeye girişi Sovyet askerileri tarafından engellenmişti. Uzun süren yazışmalardan sonra Albay Humâyûn'un silahsız bir biçimde bölgeye girmesine izin verilmişti (SÂKMÂ⁶, Şomare-yi Sened: 293-003468; ayrıca bkz; Heftleng ve Bedî'î 1379 hş.: 279, 282-286).

1943 yılında İran Genelkurmay Başkanlığı görevini yürütmüş olan Hasan Arfa, İngiliz ve Sovyet askeri yetkililerinin kendi işgal bölgelerinde İran ordusuna karşı takınmış oldukları farklı tavır ve müdahaleler hakkında şunları aktarmaktadır: "...İngilizler İran'daki işgallerinin geçici olduğunun bilincindeydi. Onlar bu nedenle kendi işgal bölgelerinde İran ordusunun hareketlerine müdahale etmemişti. Ancak Rus işgalindeki bölgelerde durum bunun tam tersiydi. Çok sıkı gözetim altında tutulan bu bölgelerde İran

⁴ İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir Reader Bullard 3 Mart 1946 tarihinde ülkesinin Dışişleri Bakanı Ernest Bewin'e Sovyetler Birliği'nin İran'ın kuzeyindeki faaliyetleri ile ilgili bir rapor sunmuştu. Sir Reader Bullard bu raporunda Rusların 25 Ağustos 1941 tarihinde başlayan işgalle birlikte İran'ın kuzey bölgelerinde Kızıl Ordunun buralardaki varlığını kullanarak kalıcı olmaya yönelik bir siyaset takip ettiğini belirtmişti. Bullard raporunun devamında Sovyet ordularının İran'ın kuzeyindeki işgal bölgelerinde, özellikle de Azerbaycan'da, hükümetin egemenliğini ortadan kaldırmak için buralardaki sivil ve askeri kurumlara müdahale etmekten çekinmediğini aktarmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz; British Documents On Foreign Affairs, 1999: 239.

⁵ İngiltere'nin Tebriz Başkonsolosu J. W. Wall Sovyet işgalindeki Azerbaycan'da Rusların takip ettikleri bu siyaseti İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir Reader Bullard'a 12 Ocak 1946 tarihinde gönderdiği raporun sonuç kısmındaki şu cümlelerle özetlemiştir: "Sovyet yetkililer Azerbaycan eyaletinde işgalden beri İran hükümetinin içişlerine müdahale ettiğinden İranlılar hiçbir zaman Azerbaycan'daki evlerinin efendisi olamamışlardır." Ayrıntılı bilgi için bkz; British Documents On Foreign Affairs, 1999: 237.

⁶ SÂKMÂ, "Sâzmân-ı Esnâd ve Ketâbhâne-yi Millî-yi İran" İran Arşiv Kurumu ve Milli Kütüphanesi ibaresinin kısaltmasıdır.

ordusuna ait unsurlar Rusların izni olmadan birliklerinden dışarı bile çıkamıyordu” (Arfa, 1382 hş.: 117; ayrıca bkz; Zûgî, a.g.e., 133). Sovyet ordusunun İran güçlerini bu şekilde baskı altında tutması işgal bölgelerindeki asayiş olumsuz yönde etkilemişti. Bu bölgelerdeki güvenlik açığı başıbozuk yağmacı Kürt aşiret unsurlarını cesaretlendirmişti. Kızıl Ordu mensupları kendi işgal bölgelerinde bu aşiret unsurlarına müdahale etmediği gibi İran ordusunun müdahale etmesine de izin vermemişti.⁷

Sovyet işgali altındaki İran’ın kuzey eyaletlerinde Kızıl Ordu yetkilileri İran kanunlarını hiçe sayıyor, bu bölgelerdeki İran kurumları ile herhangi bir şekilde işbirliği yapmıyor, buralar sanki Sovyetler Birliği’nin bir parçasıymış gibi kendi kanunlarını icra etmeye çalışıyordu. Bu durumun örneklerine hem Sovyet işgalindeki İran gümrüklerinde hem de işgal bölgelerindeki sanayi tesislerinde rastlanmaktaydı. Sovyet yetkililer kendi işgal bölgelerinde bulunan gümrüklerde İran kanunlarının uygulanmasına izin vermemiş buralardaki mallara, özellikle Alman mallarına, savaş ganimeti olarak el koymuş ve işgal bölgelerindeki gümrüklere gelen malların İranlı memurlarca denetlenmesine izin vermemişti. Bu durum İran Hükümeti’nin büyük gelir kaybı yaşamasına neden olmuştu (SÂKMÂ, Şomare-yi Sened: 240-030976; ayrıca bkz; Heftleng ve Bedî’î, 1379 hş.: 231-232; Zûgî 1367 hş.: 135-136).

3. SOVYETLER BİRLİĞİ’NİN 1944-46 YILLARI İRAN POLİTİKASI

Müttefik Devletler Alman tehlikesinin tamamen ortadan kalktığı 1944 yılından itibaren İran’da bir şekilde kalıcı olmanın yollarını aramıştı. Her üç müttefike göre de İran’da savaş sonrasında var olabilmenin yolu bu ülkeden petrol imtiyazı almaktı. 26 Kasım 1943 tarihinde Tahran’da Müttefik Devletler bir toplantı yapmıştı. Tahran Konferansı olarak bilinen bu toplantıda ABD Başkanı Roosevelt’in çabaları ile İran’ın toprak bütünlüğüne ve egemenlik haklarına saygılı olunacağı vurgulandığı bir bildiri yayınlanmıştı. Ancak bu toplantının gizli bir gündemi vardı ve o da petroldü.

Sovyetler Birliği, İngiltere ve ABD liderleri konferanstan sonra Tahran’dan ayrılmıştı. Onlar gittikten yaklaşık bir ay sonra Ocak 1944 tarihinde İngiliz petrol Şirketi “Shell” iki ay sonra Mart 1944 tarihinde de Amerikan petrol şirketleri “Standard Vacuum” ile “Sinclair Oil”in temsilcileri Tahran’a gelmiş ve İran Hükümeti’ne petrol imtiyazı konusunda tavsiyelerde bulunmuşlardı. Tahran’daki ABD ve İngiltere büyükelçilikleri tarafından güçlü bir şekilde desteklenen bu üç şirket İran’ın güneyindeki Belucistan Eyaleti’nde petrol çıkarma imtiyazı elde etmek için İran Hükümeti ile görüşmelere başlamıştı (Âzîmî, 1391 hş.: 193; Tal’â ve Herîgî, 1389 hş.: 43; Hess, 1974: 121; Yegorova, 1996: 3). Ayrıca Ağustos 1944 tarihinde ABD ve İngiltere petrol meselesi hakkında Washington’da ikili bir konferans yapmış ve özel bir anlaşma imzalamıştı. Amerikan ve İngiliz yönetimleri bu anlaşma ile İran’dan petrol imtiyazı elde etme konusunda daha çok ortak politika üretmeye başlamıştı. Bu durum Sovyetler Birliği’nin İran diplomasisi üzerinde büyük etki yaratmıştı. İngiliz ve Amerikalıların Sovyetler Birliği’ni dışlayarak İran ile ilgili planlar yapması Sovyet Hükümeti’ni bu iki müttefikinin gerisinde kalmamak konusunda harekete geçirmişti.

3.1. Sergei I. Kavtaradze Başkanlığında İran’a Gönderilen Sovyet Ticaret Heyeti ve Yapılan Müzakereler

Sovyetler Birliği’nin İran’daki petrol siyasetinin belirlenmesindeki en önemli isim Lavrenty Beria’ydı. Sovyetler Birliği Halk Komiserliği Başkan Yardımcılığı görevini yürüten Beria, 16 Ağustos 1944 tarihinde İran’ın kuzeyindeki petrol yatakları, üretimi ile ABD ve İngiltere’nin İran’daki petrol siyaseti hakkında Sovyetler Birliği Halkların Komiserliği Konseyi’nden bir rapor almıştı. Lavrenty Beria’nın inceleyip imzaladıktan sonra Stalin ve Molotov’a gönderdiği bu rapor savaş sonrası Sovyetler Birliği’nin İran’daki hedeflerinin anlaşılması bakımından oldukça önemliydi. Raporla İngiliz ve Amerikalıların İran’ın kuzeyindeki petrol bölgelerini Rusların hâkimiyetine bırakmak istemediklerine

⁷ Örneğin; 1944 (1323 hş.) yılında silahlı Kürt aşiret mensuplarından başıbozuk bir grup İran’ın Sovyet işgali altındaki Hoy kentine saldırmış, kenti yağmalamış ve kentteki jandarma erlerini öldürmüştü. İran Hükümeti bölgeye takviye kuvvet göndermek istemiş; ancak bölgedeki Sovyet yetkililer buna izin vermemiş ve yağmacıların yakalanıp İran makamlarına teslim edilmesi konusunda da hiçbir şey yapmamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz; SÂKMÂ, Şomare-yi Sened: 293-005535.

vurgu yapılarak Sovyetler Birliği'nin petrol meseleleri konusundaki endişelerini savunmak için ABD ve İngiltere ile görüşmelere başlaması öneriliyordu (Yegorova, 1996: 2-3; Merâğî, 1382 hş.: 292). İran'da yaklaşık 150 bin kilometre karelik bir alanda petrol imtiyazı elde etmeyi planlayan Sovyetler Birliği, böyle bir imtiyazı elde etmesi durumunda, Batılı rakipleri karşısında büyük bir avantaja sahip olacaktı. Bu nedenle Lavrenty Beria, Sovyet liderlerden bir an evvel İran Hükümeti ile petrol imtiyazı konusunda müzakerelerin başlatılmasını istiyordu (Yegorova, 1996: 3-4). Beria'nın bu talebi doğrultusunda Sovyet hükümeti petrol imtiyazı konusunda müzakerelerde bulunması amacıyla Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Yardımcısı Sergei I. Kavtaradze başkanlığındaki bir heyeti Tahran'a göndermeye karar vermişti.

6 Eylül 1944 tarihinde İran'ın Moskova Büyükelçisi Âhi, İran Hükümeti'ne gönderdiği telgrafta Moskova'dan bir Sovyet heyetinin petrol imtiyazı konusunda müzakerelerde bulunmak amacıyla Tahran'a gönderileceğini bildirmişti. Büyükelçinin bahsettiği heyet Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Yardımcısı Sergei I. Kavtaradze başkanlığında 15 Eylül 1944 tarihinde Tahran'a gelmiş ve Başbakan Sa'ad Merâğî ve Muhammed Rıza Şah ile görüşükten sonra İran'ın Sovyet işgalindeki kuzey bölgelerine gitmişti. Sovyet heyeti Başbakan Sa'ad Merâğî ile yapılan görüşmede ziyaretin asıl amacının İran'ın kuzeyindeki petrol bölgelerini tanımak, Sovyet-İran Petrol Ortaklığı Anlaşması'nı hazırlamak olduğunu bildirmişti (Esnâd-ı Ez İşgal-i İran Der Ceng-i Cihan-i Dovvom, VI, 1389 hş.: 101-102). Başbakan Sa'ad Sovyet heyetine yardımcı olacağını belirtmiş; ancak kesin bir şey söylememişti. İran Başbakan'ının petrol imtiyazı isteyen devlet temsilcileri ve şirketleri ile yaptığı görüşmeler ve yürüttüğü müzakereler ülke kamuoyunda onun yabancı devlet ve şirket temsilcileri ile petrol imtiyazı konusunda gizli bir anlaşma imzalandığına dair şüphelerin uyanmasına neden olmuştu. Başbakan Sa'ad mecliste yaptığı konuşmada konunun hassasiyetinden dolayı ülkenin içinde bulunduğu mevcut koşullarda yapılanın sadece özel komisyonlarca çeşitli önerilerin araştırılması olduğunu belirtmişti (Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 46). Başbakan'ın yaptığı bu açıklama nispeten doğrudu; ancak onun batılı şirketlerle yaptığı uzun görüşmeler Sovyetler Birliği'nin İran Hükümeti üzerinde daha çok baskı kurmasına neden olmuştu. Dr. Muhammed Musaddık'ın da belirttiği gibi Sa'ad hükümeti büyük devletlere karşı petrol imtiyazı konusunda doğru bir denge politikası takip edememiş ve sonuç olarak hem iç hem de dış baskılara maruz kalmıştı.⁸ Özellikle Sovyetler Birliği'ne yakın gazete ve dergilerde Başbakan Sa'ad Merâğî'nin batılı İngiliz ve Amerikan şirketlerinin taleplerine olumlu yaklaştığı ve Sovyet heyetini dışladığına yönelik eleştiriler yer alıyordu.⁹

Kavtaradze başkanlığındaki Sovyet Ticaret Heyeti Eylül 1944'ün sonlarında Sovyet Büyükelçiliği Müşaviri E. Yakubov ile birlikte İran'ın kuzey eyaletlerine gitmişti. Sovyet Heyeti Simnan, Mazenderan, Gilan, Gurgan ve Kevir-i Huryan'da (Huryan Çölü) incelemelerde bulunmuştu. Heyettekilerden bir kısmı Güney Azerbaycan'daki Erdebil, Tebriz, Urumiye ve Miyane çevresinde incelemelerine devam etmiş, Kavtaradze ise Tahran'a dönmüş ve petrol imtiyazı konusunda daha

⁸ Doktor Muhammed Musaddık 2 Aralık 1944 (11 Azer 1323 hş.) tarihinde İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî'sinde bir konuşma yapmış ve petrol imtiyazı konusunda meclise bir tasarı sunmuştu. Musaddık mecliste yaptığı konuşmasında İran Hükümetinin petrol imtiyazı konusunda olumlu denge politikasından vazgeçerek olumsuz denge politikası takip etmesi gerektiğini vurgulamıştı. Musaddık'ın "olumsuz denge politikası" ile anlatmak istediği İran'dan petrol imtiyazı talep eden üç büyük güce de eşit muamelede bulunarak ret cevabının verilmesiydi. İran Hükümeti'nin Dr. Muhammed Musaddık'ın bu açıklamaları doğrultusunda İran'dan petrol imtiyazı talep eden üç büyük güce karşı "olumsuz denge politikası" takip ettiği söylenebilir. Çünkü Dr. Musaddık bu açıklamayı yapmadan yaklaşık bir buçuk ay önce Başbakan Sa'ad Merâğî İran'daki yabancı haber ajansı temsilcileri ile hükümetinin petrol imtiyazı konusundaki görüşü hakkında bir mülakat yapmıştı. Kûşîş gazetesinde 24 Ekim 1944 (2 Âbânmağ 1323 hş.) tarihinde yayımlanan bu mülakatta Başbakan Sa'ad, hükümetinin petrol imtiyazı meselesinde her üç devlete de eşit mesafede yaklaştığını ve bu konuda müzakere yapmayı savaşın sonuna kadar ertelediğini belirtmişti. Ayrıntı bilgi için bkz; Kûşîş, 24 Ekim 1944/2 Âbânmağ 1323 hş., Şomare: 5448; ayrıca bkz; Câmî, 1362 hş.: 233.

⁹ Sovyetler Birliği'ne yakın "Dad" gazetesinde Sa'ad Merâğî Hükümeti'ne petrol imtiyazı konusunda takip ettiği siyasetten dolayı şu eleştiriler yöneltilmişti. "...Eğer hükümet petrol imtiyazı konusunda müzakere yapmak istemiyor idiye Amerikalı petrol şirketlerinin önerilerini dinlemesinin ve bu şirketler ile müzakere yapmasının nedeni neydi? Bu şirketlerin uzmanlarının önerilerini dikkatlice dinleyen hükümet müzakereleri bir sonraki merhaleye taşımak istiyordu. Ancak Sovyetler Birliği de benzer taleplerle İran Hükümeti'ne müracaat ettiğinde hükümet bu niyetinden vazgeçmişti. Sa'ad Hükümeti Sovyet Ticaret Misyonu'nun petrol imtiyazı konusundaki taleplerine aynı olumlulukla yaklaşmamış ve sonunda tüm talepler karşısında geri adım atmak zorunda kalmıştı. Hükümet petrol imtiyazı konusunda Sovyetler Birliği'nin taleplerine karşı iyi niyetli yaklaşmamıştı." Ayrıntılı bilgi için bkz; Dad, 11 Ekim 1944/19 Mehrmağ 1323 hş., Şomare: 277.

önceden hazırlanan taslağı Başbakan Sa'ad Merâğî'ye sunmuştu (Hesenli, 1999: 77; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 45). Kavtaradze'nin Başbakan Sa'ad'a sunduğu öneride öncelikle Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'ın kuzeyi, Gilan, Mazenderan, Simnan ve Horasan'ın güneyinde toplamda 216 bin kilometre karelik bir alanda beş yıl boyunca petrol araması yapmak istediği belirtilmişti. Bu çok geniş bir araziydi ve bu kadar büyük bir bölgede Sovyetler Birliği'ne petrol imtiyazı verilmesi Rusların İran'ın geneli üzerindeki nüfuzlarını kolay bir şekilde arttırmalarını sağlayacaktı. İngiltere'nin Tahran Büyükelçisi Sir Reader Bullard'ın Rusya ve Kuzey İran adlı raporunda belirttiği gibi Sovyetler Birliği'nin aklında İran'dan petrol imtiyazı almaktan daha fazlası vardı. Bullard, ülkesinin Dışişleri Bakanı Mr. Bevin'e 3 Mart 1946 tarihinde gönderdiği bu raporunda; Sovyetler Birliği'nin beş yıllık bir araştırmadan sonra İran'ın kuzeyinde 150 bin kilometre karelik bir alanı sömürü bölgesi olarak seçeceğini bildirmişti. Bullard'da göre İran'ın kuzeyinde Sovyetler Birliği'ne bu kadar geniş alanda bir imtiyaz verilmesi durumunda Ruslar sadece bölgenin ekonomisini değil; yönetim, yargı ve seçim işlerini etkileyebilecekti. Sovyetlerin bu etkisi sonraki zamanlarda İran'ın geneline yayılacak ve Ruslar dolaylı da olsa İran siyasetinde belirleyici olacaktı (British Documents On Foreign Affairs, 1999: 240).

Kavtaradze, İran Hükümeti'ne sunduğu petrol imtiyazı konusundaki anlaşma metni hakkında Başbakan Sa'ad Merâğî'den uzun bir süre cevap alamamıştı. Ekim 1944'ün başlarında Başbakan Sa'ad, Kavtaradze ile son bir görüşme yapmış ve ona açık bir şekilde savaş bitmeden ve dünyadaki ekonomik buhran sonlanmadan petrol imtiyazı konusunda bir anlaşma yapamayacağını belirtmişti. Başbakan Sa'ad'ın bu cevabı Kavtaradze'yi hayal kırıklığına uğratmıştı. Kavtaradze 24 Ekim 1944 tarihinde Tahran'daki Sovyet Büyükelçiliğinde bir basın açıklaması yapmış, Sa'ad Merâğî Hükümeti ile gelecekte iş birliği yapmanın mümkün olmadığını ve Sovyet önerisinin İran Hükümeti tarafından kabul edilmesi gerektiğini belirtmişti.¹⁰ Kavtaradze'nin bu beyanatı İran Hükümeti tarafından kabalık olarak görülmüş ve reddedilmişti.

3.2. Sovyetler Birliği'nin İran'daki Baskı Unsurlarını Harekete Geçirmesi

Başbakan Sa'ad Merâğî ile Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Yardımcısı Sergei I. Kavtaradze arasında yapılan görüşmelerde Sovyetler Birliği lehine bir sonuç elde edilememişti. Kavtaradze İran Hükümeti'nden müzakereler yolu ile alamadığı petrol imtiyazını Sovyetler Birliği'nin bu ülkedeki güçlü konumundan ve baskı unsurlarından faydalanarak elde etmeyi planlıyordu. Sovyetler Birliği'nin İran'daki en büyük baskı unsuru Kızıl Ordu'nun İran'ın kuzey eyaletlerindeki varlığıydı. Ayrıca işgalden sonra Sovyetlere yakın komünist Tudeh Parti'si İran genelinde güçlü bir şekilde teşkilatlanmış, Sovyet memurlarının kontrolündeki Kürt ve Azeri ayrılıkçı hareketleri İran Hükümeti'ni sıkıntıya sokmaya başlamıştı.

3.2.1. Tudeh Partisi Eliyle İran Hükümeti'nin Baskı Altına Alınması

Tudeh Partisi 25 Ağustos 1941 tarihinde İran'ın işgalinden sonra Rıza Şah döneminde tutuklanan ve ülke dışına kaçan komünistler tarafından Sovyet yetkililerin gözetiminde kurulmuş ve İran genelinde teşkilatlanmıştı. Sovyetler Birliği Tudeh Partisi üzerinden İran geneline yayılmayı hedefliyordu ve bu partiyi İran hükümetine karşı bir baskı unsuru olarak kullanıyordu. Tudeh Partisi başlangıçta yabancı devletlere petrol imtiyazı verilmesine karşıydı ve petrol imtiyazı konusunda Başbakan Sa'ad Merâğî'nin

¹⁰ Kavtaradze'nin Sovyetler Birliği'nin Tahran Büyükelçiliği'nde 24 Ekim 1944 (2 Âbânmağ 1323 hş.) tarihinde yaptığı bu basın toplantısına İran'ın önemli gazetelerinin yayın müdürleri davet edilmişti. Davetliler arasında İran'ın yarı resmi gazetesi olan İttıla'ât'ın yayın müdürü de bulunmaktaydı. Bu toplantı ve Kavtaradze'nin açıklamaları 25 Ekim 1944 (3 Âbânmağ 1323 hş.) tarihli İttıla'ât gazetesinde yayınlanmıştı. Kavtaradze basın toplantısında İran Hükümetinden niçin ülkenin kuzey bölgelerinde petrol imtiyazı talep ettiklerine ve bu imtiyazın İran'ın faydasına olacağına ilişkin bir açıklama yaptıktan sonra davet edilen gazete müdürlerinin sorularını cevaplamıştı. Kavtaradze'ye yöneltilen sorulardan biri İran Hükümeti'nin petrol imtiyazı konusundaki müzakereleri savaştan sonraya ertelemesinin iki ülke ilişkilerine zarar verip vermemesi ile ilgiliydi. Kavtaradze bu soruya şu yanı vermişti: "İran'la Sovyetler Birliği arasındaki ilişkiler aynı şekilde devam edecektir. Ancak Sa'ad Hükümeti Sovyetler Birliği'ne karşı samimi ve dost olmayan bir tutum sergilemiştir. Bu nedenle Sovyetler Birliği'nin İran'daki temsilcilerinin Sa'ad Hükümeti ile işbirliği yapması mümkün görünmemektedir." Ayrıntılı bilgi için bkz; İttıla'ât, 25 Ekim 1944/3 Âbânmağ 1323 hş., Şomare: 5599; ayrıca bkz; Âjir, 26 Ekim 1944/4 Âbânmağ 1323 hş., Şomare: 205; Esnâd-ı Ez İşgal-i İran Der Ceng-i Cihan-i Dovvom, VI, 1389 hş.: 102; Merâğî, 1382 hş.: 294-295.

Amerikan ve İngiliz petrol şirketleri ile yaptığı müzakereleri şiddetle eleştirmişti. Bu eleştiriler Tudeh Partisine yakın olan gazete ve dergilerde yayımlanmıştı. Örneğin; Seyyid Cafer Pişeverî tarafından Tahran'da yayınlanan "Âjir" gazetesinin 27 Temmuz 1944 tarihli sayısında "Ey Halk, Uyanın!" başlığı ile bir makale yayınlanmıştı. Bu makalede hükümetin ülkenin petrol kaynaklarını heba etmek istediği vurgulanarak İran halkından yabancılara oyununa gelmemesi ve doğal kaynaklarına sahip çıkması istenmişti (Âjir, 27 Temmuz 1944/5 Mordadmah 1323 hş., Şomare: 172). Pişeverî, Tudeh Partisi'nin yabancı devletlere petrol imtiyazı verilmesi ile ilgili görüşünü partinin Meclis-i Şûrâ-yı Millî'deki sözcüsü ve Lâhicân Milletvekili Rademneş'in 10 Ağustos 1944 tarihinde mecliste yaptığı konuşmaya atıfla hatıratında aktarmıştır. Rademneş mecliste yaptığı bu konuşmasında Tudeh Partisi'nin petrol imtiyazı ile ilgili duruşu hakkında şunları söylemişti: "...Ben ve arkadaşlarım yabancı devletlere petrol imtiyazı verilmesine karşıyız. İran milleti demiryollarını kendisi inşa edebilir. Milletten yardımı ve iç sermaye ile memleketin bütün servet kaynaklarını çıkarabileceğimize eminim" (Merâgeî, 1382 hş.: 293). Pişeverî, Kavtaradze başkanlığındaki Sovyet Ticaret Heyeti'nin İran Hükümeti'nden Sovyetler Birliği için ülkenin kuzeyinde petrol imtiyazı talep etmesinden sonra Tudeh Partisi'nin bu görüşünde yüz seksen derecelik bir değişiklik olduğunu belirtmiştir (Merâgeî, 1382 hş.: 293). Tudeh Partisinin önemli liderlerinden olan İhsân Taberî, Nureddin Kiyânurî ve İrec İskenderî gibi isimler de Sovyetler Birliği talep edinceye kadar partinin herhangi bir yabancı devlete petrol imtiyazı verilmesine karşı olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin baskısı ile söylem değiştirdiklerini aktarmışlardır.¹¹ Partinin yeni söylemine göre İran Hükümeti kendi sermayesi ile petrol kaynaklarını çıkarma ve işleme gücüne sahip değildi. İran'ın yer altı kaynakları sadece yeterli sermaye ve teknolojik imkânlarla çıkarılabilirdi ve Sovyetler Birliği bu olanaklara sahipti. Ayrıca Sovyetler Birliği sömürgecilğe karşı olup emperyalist bir devlet değildi ve eğer Sovyetler Birliği'ne ülkenin kuzeyinde bir petrol imtiyazı verilirse İran ekonomik açıdan kalkınacaktı (Taberî, 1366 hş.: 64; Câmî, 1362 hş.: 228-229).

Sovyetler Birliği'nin kendisine karşı ülkedeki baskı unsurlarını harekete geçireceğinin farkında olan Başbakan Sa'âd Merâgî 27 Ekim 1944 tarihinde bir açıklama yapmıştı. Başbakan bu açıklamasında; petrol imtiyazı ile ilgili hiçbir anlaşmanın Sovyetler Birliği ve İran arasında yapılmadığını, Üç Tarafın İttifakı Anlaşması'nda da böyle bir hükmün bulunmadığını ve bu nedenle petrol meselesinin iki ülke arasında gerginliğe neden olmaması gerektiğini belirtmişti (Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 45). Ancak bu açıklama Sovyet yetkililerini yatıştırmamıştı. Sovyetler Birliği Tudeh Partisi eliyle İran üzerindeki baskısını arttırmaya başlamış ve ülke genelinde hükümet aleyhine protesto gösterilerinin yapılmasını örgütlemişti. Başbakan Sa'âd Merâgî Sovyet yetkilileri teskin etmek amacıyla açıklama yaptığı sırada Tahran'da Tudeh Partisi üyeleri tarafından İran Hükümeti aleyhine büyük bir protesto gösterisi yapılmaktaydı. Bu gösterilerde "Merg Ber Sa'âd" yani "Ölüm Sa'âd'ın Üzerine Olsun" nidaları Tahran sokaklarını inletmişti. Başbakan Sa'âd Merâgî içeride Tudeh Partisi'nin dışarıda ise Sovyet basının saldırısına uğruyordu. Sovyet basını İran başbakanını çağın faşisti olarak nitelendiriyordu. Bu saldırılar meyvesini vermiş ve Başbakan Sa'âd Kasım 1944 tarihinde istifa etmişti (Câmî, 1362 hş.: 232; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 52).

¹¹ Seyyid Cafer Peşeverî ve Tudeh Partisi liderlerinin bahsettiği bu söylem değişikliği Sovyetler Birliği'ne yakın yayın yapan gazetelerde de görülmekteydi. Örneğin Âjir gazetesinin 22 Ekim 1944 (30 Merhmah 1323 hş.) tarihli sayısında Başbakan Sa'âd Merâgî Sovyet Ticaret Heyeti'ne petrol imtiyazı konusunda red cevabı verdiği için ağır bir şekilde eleştirmişti. Bu konuda Âjir gazetesinin belirtilen sayısında Tudeh Partisi'nin daha önceki söylemleri ile taban tabana zıt olan şu açıklamalara yer verilmişti: "İran'ın yer altı kaynaklarının kullanımı konusunda aklı başında hiç kimse bizim yardım almaksızın kendi başımıza yer altı kaynaklarımızı çıkarıp kullanabileceğimizi iddia edemez. Siz (Başbakan Sa'âd Merâgî) imtiyazın ülke ekonomisinin zararına olduğunu iddia ediyordunuz. Nasıl olur da ülke siyasetine zarar vereceğini düşünmezsiniz. Siz ne savaş zamanlarında ne de barış zamanında ülkenin kuzeyindeki yer altı kaynakları hakkında Sovyetler Birliği haricinde başka bir devlete imtiyaz verme gücüne sahiptir. Bu dönemde hangi mantık ve gerekçeyle ülkeye bu kadar önemli bir heyet gelmişken ve petrol imtiyazı karşılığında büyük ekonomik yardımlarda bulunmayla vaad ediyorken kamuoyunun bu konudaki görüşüne başvurmaksızın bu heyete red cevabını verdiniz." Ayrıntılı bilgi için bkz; Âjir, 22 Ekim 1944/30 Merhmah 1323 hş., Şomare 203; Ayrıca bkz; Taberî, 1366 hş.: 63; Şehbâzî, 1372 hş.: 168; Muesse-yi Tehkikât-ı ve İntişârât-ı Didgâh, 1371 hş.: 100; Câmî, 1362 hş.: 222.

3.2.2. Azerbaycan Türkleri ve Kürt Ayrılıkçılar Eliyle İran Hükümetinin Baskı Altına Alınması

Başbakan Sa'âd Merâğî'nin istifasından sonra hükümeti kurma görevi Mutezâgeli Beyat'a verilmişti. Kavtaradze'nin başkanlığındaki Sovyet Ticaret Heyeti Başbakan Beyat'tan imtiyaz alabileceği umuduyla İran'dan ayrılmamıştı. Ancak Kavtaradze, Beyat Hükümeti döneminde de istediğini elde edememişti. Bu dönem İran Hükümeti'nin petrol imtiyazı konusundaki tutumunda bir yumuşama olmadığı gibi Meclis-i Şûrâ-yı Millî'de yabancı devlet ve şirket temsilcileri ile imtiyaz konusunda görüşme yapmayı yasaklayan bir kanun tasarısı kabul edilmişti. 28 Kasım 1944 tarihinde Dr. Muhammed Musaddık ve birkaç milletvekili ile birlikte hazırlanan bu tasarı 2 Aralık 1944 tarihinde mecliste onaylanarak yasalaşmış ve böylece savaş sonuna kadar İranlı yetkililerin petrol imtiyazı konusunda yabancı devlet veya şirket temsilcileri ile müzakere yapması yasaklanmıştı. Musaddık hatıratında bu yasa ile yabancı devlet ve şirketlere imtiyaz verilmesinin önüne geçildiğini belirterek yasanın önemi ile ilgili şunları aktarmaktadır: “Eğer Kavtaradze İran Hükümetinden böyle bir imtiyaz elde etmeyi başarmış olsaydı İran halkı hiçbir zaman ülkenin kuzey ve güneyinde verilmiş olan bu imtiyazları iptal edemeyecekti. İki cepheden sıkıştırılacak İran halkı iki büyük güce karşı siyasi bir mücadele vermek zorunda kalacaktı” (Afşâr, Tarihsiz: 178).

Kavtaradze başkanlığındaki Sovyet Ticaret Heyeti, İran Meclis-i Şûrâ-yı Millî'sinde kabul edilen kanundan bir hafta sonra Tahran'dan ayrılmıştı. Kavtaradze Tahran'dan ayrılmadan önce “İran'ın böyle bir karar verdiği için bir gün çok pişman olacağını” söylemişti (Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 54). Kavtaradze Heyeti'nin İran'dan eli boş ayrılmasından sonra Sovyetler Birliği İran'ın Azerbaycan Eyaleti'ndeki Türk ve Kürt gruplar üzerindeki etkinliğini arttırmıştı.

3.3. Sergei I. Kavtaradze Heyetinden Sonra Sovyetler Birliği'nin İran Azerbaycan'ı Siyaseti

Sergei I. Kavtaradze başkanlığındaki Sovyet Ticaret Heyeti'nin İran'dan petrol imtiyazı alamadan dönmesi Sovyet yöneticilerin İran Hükümeti üzerinde daha yoğun bir baskı kurmak için dikkatlerini bu ülkenin kuzeyindeki Türk ve Kürt ayrılıkçı unsurlarına vermesine ve bunlarla ilgili önemi kararlar almasına neden olmuştu. Bu kararlardan ilki 6 Mart 1944 tarihinde Sovyetler Birliği Komiserlik Konseyleri tarafından alınmıştı. “Güney Azerbaycan Halkına Kültürel ve Ekonomik Yardımların Genişletilmesi” başlığını taşıyan bu karara göre; Sovyet Azerbaycan'ı ile İran Azerbaycan'ı arasında siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda daha kuvvetli bir bağ kurulacak ve İran Azerbaycan'ındaki Türklerin ana dillerinde eğitim ve kültür seviyelerinin artırılmasına çalışılacaktı (Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 246).

3.3.1. Hasan Hasanov'un 13 Şubat 1945 Tarihli İran Azerbaycan'ı Raporu

6 Mart 1944 tarihinde alınan “Güney Azerbaycan Halkına Kültürel ve Ekonomik Yardımların Genişletilmesi” kararı İran Azerbaycan'ı ve Kürdistan'ın bir kısmı hakkındaki emellerini iki yıl ertelemek zorunda kalan Mir Cafer Bağirov için önemli bir gelişme ve zaferd. Bu kararın dördüncü maddesinde İran'daki Sovyet konsolosluklarında Sovyet Azerbaycan'ından gönderilecek memurların çalıştırılması öngörülmüştü. Bu doğrultuda bir atama listesi hazırlanmış ve bu liste 20 Mart 1944 tarihinde Azerbaycan Komünist Partisi Yürütme Kurulu'nda onaylanmıştı. Azerbaycan Komünist Partisi Üçüncü Sekreteri olan Hasan Hasanov'a Tebriz konsolos yardımcılığı görevi verilmişti. Ancak Hasanov'un İran Azerbaycan'ındaki asıl işi buradaki özel görevli politik misyona liderlik etmektir (Hasanlı, 2005: 73,82). İran Azerbaycan'ına gönderilen bu misyonun amacı ise buradaki ayrılıkçı grupları örgütlemektir.

İran Azerbaycan'ına gönderildikten sonra Hasan Hasanov'dan buradaki ayrılıkçı gruplar ve bu grupların faaliyetleri hakkında bir rapor hazırlaması istenmişti. Hasanov bu talep doğrultusunda 67 sayfadan oluşan bir rapor hazırlamış ve 13 Şubat 1945 tarihinde Bağirov'a göndermişti. Hasanov'un raporunda İran Azerbaycan'ındaki Sovyet faaliyetleri ile ilgili şunlar yazılıydı: “Sovyet Azerbaycan'ından buraya gelen görevliler önemli işler başarmaktadırlar. Ancak bunlar Sovyet Hükümeti'nin nihai hedeflerinden habersizdir. Bu nedenle işler gerektiği gibi yürütülememekte ve çalışmaların kapsamı

genişletilememektedir. Bizim yönetici ve görevlilerimize Azerbaycan toplumunu Farsların zulmünden kurtarmaya geldiğimiz açık ve anlaşılır bir biçimde aktarılmalı ve çalışmalar bu minvalde sürdürülmelidir. İran'daki tarihsel gelişim Azerbaycan toplumunun Fars baskısından kurtarılması gerektiğini, İran Devleti'nin çöktüğünü ve dağılmanın eşiğine geldiğini, mevcut yönetimin ülkenin bağımsızlığını koruyabilecek güçte olmadığını göstermektedir” (Hasanlı, 2005: 109; Hasanli, 2006: 57; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 67). Hasanov, raporunun devamında İran'daki ayrılıkçıların desteklenmesi hakkında şunları yazmıştı: “...Sovyet Azerbaycan'ı memurları Azerbaycan halkına özgürlük fikrini aşılmalıdır. Zira Güney Azerbaycan halkının özgürlüğü, kardeşlerimizi yok olma tehlikesinden kurtaracaktır. Biz dünyanın mevcut şartlarının bu görevi gerçekleştirmek için her zamankinden daha müsait olduğunu düşünüyoruz. Azerbaycan halkının İran'da kendi bağımsızlığını kazanması Hitler Almanya'sının yenilgiye mahkûm edildiği tarihe denk gelmelidir” (Hasanlı, 2005: 109; Hasanli, 2006: 58; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 67).

İran Azerbaycan'ında yaşayan halkın Sovyetlere ve ayrılıkçı faaliyetlere meyil etmediğini ve ayrılık talep edenlerin sayısının birkaç yıllık Sovyet işgaline rağmen çok az olduğunu gören Hasanov, Bağirov'a şöyle bir hatırlatmada bulunmuştu: “Azerbaycan meselesini çözmek için diplomatik görüşmelere bel bağlanmamalıdır. Güney Azerbaycan'ın özgürlüğü, burada demokratik bir hükümetin kurulması ya da buranın Sovyet Azerbaycan'ına bağlanması sadece halk isyanı yoluyla mümkündür” (Hasanlı, 2005: 110; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 67-68). Sovyetler Birliği ile işbirliği yapma konusunda isteksiz olan İran Azerilerinin yönlendirilmeye ve organize edilmeye ihtiyaçları vardı. Bu ihtiyacın farkında olan Hasanov, Bağirov'a, Seyyid Cafer Pişeveri'nin beraberinde halkı yönlendirebilecek bazı kişilerle birlikte Tahran'dan Tebriz'e gönderilmesini tavsiye etmişti. Sovyet Azerbaycan'ından birkaç liderin de İran Azerbaycan'ına gönderilmesinin elzem olduğunu belirten Hasanov, bölgeye gönderilen Sovyet yetkililerine aylık 10 bin tümen nakdi yardımın yapılmasını da gerekli görmüştü (Hesenli, 1999: 90; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 68). Hasanov raporunun sonunda Kürt meselesi hakkındaki düşüncesini şöyle açıklamıştı: “Azerbaycan'ın İran'dan ayrılması meselesi halledildikten sonra Kürtlere de özerklik verilmesi için çalışılmalıdır” (Hesenli, 1999: 90). Hasanov'un bu ifadesinden İran'daki Kürt hareketinin Sovyetler Birliği için ikinci derecede önem arz ettiği anlaşılmaktadır.

3.3.2. İran'daki Ayrılıkçı Girişimlerin Örgütlenmesi Hakkında Sovyetler Birliği'nin Yaptığı Planlar ve Yayınladığı Emirler

Hasan Hasanov'un Mir Cafer Bağirov'a 13 Şubat 1945 tarihinde gönderdiği 67 sayfalık İran Azerbaycan'ı raporundan sonra Sovyetler Birliği'nde İran'daki ayrılıkçı faaliyetlerin desteklenmesi ve örgütlenmesi hakkında planlar yapılmış ve bir dizi emir yayınlanmıştı. 11 Haziran 1945 tarihinde Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi İran'daki ayrılıkçı faaliyetleri desteklemek için bir plan hazırlamıştı. Bu plan görüşleri alınmak üzere Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanlığı Komiseri M. Molotov ve Dışişleri Komiser Yardımcısı Sergei I. Kavtaradze ile Sovyet Azerbaycan'ı Başbakanı Mir Cafer Bağirov'a gönderilmişti. 6 Temmuz 1945 tarihinde Stalin “Güney Azerbaycan ve İran'ın Kuzeyindeki Diğer Eyaletlerde Ayrılıkçı Faaliyetlerin Örgütlenmesi” başlığını taşıyan bir dizi kararı imzalamıştı. Aynı tarihte Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi Siyasi Ofisi “Güney Azerbaycan'da ve İran'ın Kuzeyindeki Diğer Eyaletlerdeki Ayrılıkçı Faaliyetlerin Örgütlenmesi İçin Gerekli Tedbirler” başlıklı gizli bir karar yayınlamış ve yine aynı tarihte Bağirov Moskova'ya çağırılmıştı. Bu kararda; “Azerbaycan'daki ayrılıkçı hareketlerin yönlendirilmesi için Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulması, Kürdistan'da da ayrılıkçı faaliyetlerin örgütlenmesi ve burada özerliğin temin edilmesi öngörülmüştü” (Hesenli, 1999: 90; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 68).

1945 Ağustos'unun ilk haftasında Bağirov'a “Güney Azerbaycan ve İran'ın Kuzeyindeki Diğer Eyaletlerinde Ayrılıkçı Faaliyetler Oluşturmak İçin Girişimde Bulunma” başlıklı yeni bir emir verilmişti. On iki maddeden oluşan bu emirde İran Azerbaycan'ında Tudeh Partisi'nin Azerbaycan Demokrat Partisi adı altında yeniden örgütlenmesi, İran'ın kuzeyindeki Kürtlerin özerklik talep eden

partisi Komela J.Kaf'ın desteklenmesi için gerekli girişimlerin başlatılması öngörülmüştü.¹² Bağirov'a verilen bu emirden yaklaşık bir hafta sonra 15 Ağustos 1945 tarihinde "Güney Azerbaycan ve İran'ın Kuzeyindeki Diğer Eyaletlerin Tamamında Özel Görevlerin İcra Edilmesi Hakkında" bir dizi gizli emir yayınlanmıştı. Bu emirler şu başlıklardan oluşuyordu:

1. Azerbaycan Demokrat Fırkası'nın Kurulması,
2. On Beşinci Dönem Meclis Seçimleri İçin Güvenilir Temsilcilerin Belirlenmesi,
3. Sovyet Azerbaycan'ı Dostları Encümeninin Kurulması,
4. Ayrılıkçı Faaliyetlerin Örgütlenmesi,
5. Encümenlerin Organizasyonu (Derneklerin Örgütlenmesi),
6. Basın Örgütlenmesi (Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 255-258).

Yukarıdaki gizli emirlerin bazıları İran için büyük tehlike arz ediyordu. Bunlardan ilki İran Azerbaycan'ında Tudeh Partisi'nin feshedilerek yerine Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulmasıydı. Bunun için Tudeh Partisi'nin önemli isimlerinden olan Seyyid Cafer Pişeverî ve Kambeheş nakil müzakerelerinde bulunmak amacıyla Bakü'ye davet edilmişti. Bakü'de yapılan müzakerelerde Pişeverî ve Kambeheş'ten Tudeh Partisi'nin İran Azerbaycan'ındaki teşkilatlarını feshetmeleri bu teşkilatları kurulacak olan Azerbaycan Demokrat Partisine aktarmaları istenmişti. İkincisi 15. Dönem milletvekili seçimleri için Sovyetler Birliği'ne yakın isimlerin belirlenmesiydi. Sovyet yetkililer bununla İran meclisini ve hükümetini kontrol altına almayı amaçlıyordu. İran için tehlike arz eden diğer emir ise ayrılıkçı faaliyetlerin örgütlenmesiydi. Bu emre göre; geniş yetkilerle donatılmış özerk Azerbaycan ve Kürdistan bölgelerinin oluşturulabilmesi için buralardaki ayrılıkçı faaliyetler teşkilatlandırılacak ve desteklenecekti. İran'ın kuzeyindeki Gorgan, Gilan, Mazenderan ve Horasan eyaletlerinde benzeri oluşumların ortaya çıkarılmasına çalışılacaktı (Sonay, 2019: 71; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 255-258).

SONUÇ

İran Azerbaycan'ı Sovyet yöneticiler için çok önemliydi. Çünkü Ruslar burayı Sovyet topraklarına açılan bir kapı ve genel İran hâkimiyeti için anahtar olarak görüyordu. Bu nedenle hem İkinci Dünya

¹² Güney Azerbaycan (İran Azerbaycan'ı) ve İran'ın Kuzeyindeki diğer eyaletlerde ayrılıkçı hareketler oluşturmak için verilen bu emir tam olarak şu maddelerden oluşmaktaydı:

- 1.Öncelikle İran dâhilinde geniş yetkilerle donatılmış Özerk Azerbaycan'ın oluşturulması için girişimlere başlanmalıdır.
- 2.Güney Azerbaycan'da ayrılıkçı hareketleri (özerkliği) hedefleyen Azerbaycan Demokrat Partisi isimli bir partinin kurulmalıdır. Aynı zamanda Güney Azerbaycan'da İran Tudeh Partisi teşkilatlarının yeniden örgütlenmesi ve bunların (ayrılık talep edenlerin) Azerbaycan Demokrat Partisine katılımları sağlanmalıdır.
- 3.Bölgede Kürdistan milli özerkliğinin oluşturulabilmesi amacıyla Kürtlerden ayrılık talep edenlerin partisi için gerekli girişimler İran'ın kuzeyindeki Kürtler arasında başlatılmalıdır.
- 4.Ayrılık talep edenlerin yönlendirilmesi, örgütlenmesi ve uyum içerisinde çalışabilmelerinin sağlanması için bir grup çalışanın (işçinin) Tebriz'deki Sovyetler Birliği Elçisi ile (Bağirov ve Yakubov'un sorumluluğunda) bölgeye sevk edilmesi gereklidir.
- 5.İran meclisinin 15. Dönem seçimlerinde Güney Azerbaycan için seçilecek vekillerin ayrılık talep eden güvenilir kişiler olması sağlanmalıdır. Bu işin sorumluluğu Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi üyeleri Bağirov ve İbrahimov'dadır.
- 6.Sovyet taraftarı ayrılıkçı demokratların (Azerbaycan Demokrat Partisi) korunması için silahlı militan grupların oluşturulması gereklidir. Bu işin sorumluluğu Yoldaş Nikola Bulganin ve Yoldaş Bağirov'a aittir.
- 7.Güney Azerbaycan'da propaganda ve kültürel irtibatın sağlanması için Sovyet Azerbaycan'ı Sosyalist Cumhuriyeti ile İran arasında Kültürel İlişkiler Encümeni'nin oluşturulması gereklidir.
- 8.Sovyet Azerbaycan'ı Komünist Partisi Merkez Komitesi, İran'da dağıtımı yapılacak bir derginin Bakü'de basılması ve Güney Azerbaycan'da da üç gazetenin basımı görevlerini üstlenmelidir.
- 9.Devlet Yayın Kurumu (YUDİN) üç düz matbaa makinesini Azerbaycan Komünist Partisi Komitesi sorumluluğunda daha ileri teknoloji matbaa makineleri elde etme imkânı oluşuncaya kadar Güney Azerbaycan Demokrat Partisi kullanımına sunmayı taahhüt etmelidir.
10. Bakü'de resimli dergi basımı için kaliteli kâğıt sağlama ve ayrıca Güney Azerbaycan'da üç gazete basma sorumluluğu Dış Ticaret Halk Komiseri (Narkomvneshtog) Yoldaş Anastas Mikoyan'a verilmiştir. Bu gazetelerin baskısı 30.000 nüshadan az olmamalıdır.
11. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin işçileri için Halk Komiserliği'ne, Bağirov'un denetimi altında belirlenen birinin İran'a gidip gelişlerinin sağlanması yetkisi verilmiştir.
12. Güney Azerbaycan'daki ayrılıkçı hareketler ve İran Meclisi'nin 15. Dönem milletvekili seçimleri için bütçe teminini Sovyet Azerbaycan'ı Komünist Partisi Merkez Komitesi özel ödenek kaleminden ayrılacak 1 milyon ruble ile (Tümen'e dönüştürerek) sağlanacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz; Tal'â ve Herigî, 1389 hş.: 252-254.

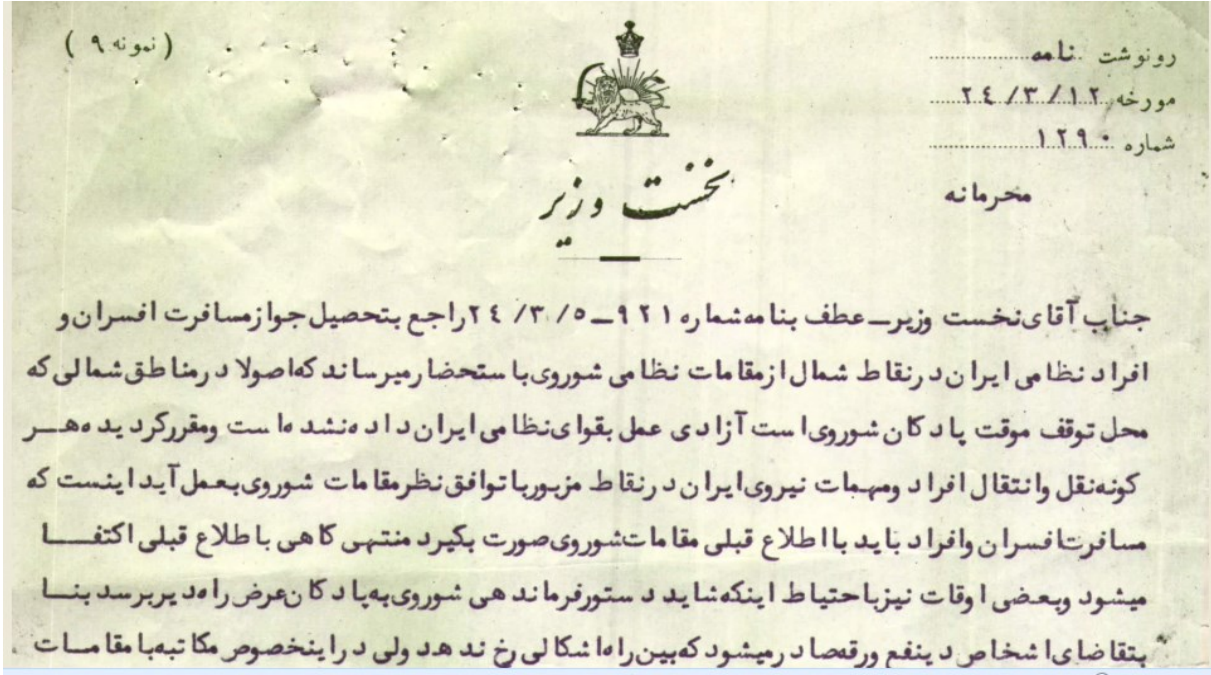
Savaşı öncesinde ve hem de işgal yıllarında İran'ın bu bölgesi ile alakalı ciddi istihbarat raporları hazırlanmışlardı. İran Azerbaycan'ı konusunda bilgi toplama, rapor hazırlatma ve siyaset belirleme görevleri Sovyet Azerbaycan'ı Başbakanı olan Mir Cafer Bağirov'a tevdi edilmişti. Bağirov İran Azerbaycan'ında özerklik talep eden Türk ve Kürtleri organize etmekle de görevlendirilmişti. Sovyet yöneticilerin bu görevleri Bağirov'a vermesi ince düşünülmüş bir siyasetin sonucuydu. Çünkü Bağirov'un kendisi de bir Azerbaycan Türküydü ve İran Azerbaycan'ını çok iyi tanmaktaydı. Ayrıca Sovyetler Birliği'nin genel İran hedeflerine ek olarak Bağirov'un da bu ülke üzerinde özellikle de İran Azerbaycan'ı hakkında birtakım şahsi emelleri bulunmaktaydı.

İran'ın 25 Ağustos 1941 tarihinde işgali Bağirov'a hayalini kurduğu Güney Azerbaycan ile Sovyet Azerbaycan'ını birleştirmek için önemli bir fırsat sunmuştu. Ancak işgalin ilk yıllarında Bağirov'un Güney Azerbaycan hayalleri Sovyetler Birliği'nin Almanya'ya karşı yürüttüğü var olma mücadelesinden dolayı Stalingrad Zaferi'ne kadar ertelenmek zorunda kalmıştı. Bu zaferden sonra İngiltere, Sovyetler Birliği ve ABD'nin İran'daki işbirliği yavaş yavaş bir rekabet haline dönüşmüştü. 1944 yılına gelindiğinde ise Alman tehlikesi tamamen ortadan kalkmış ve her üç müttefik devlet de savaşın meyvelerini toplama çabası içine girmişti. Bu meyve İran'da fazlasıyla bulunan petroldü. ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin peş peşe İran'dan petrol imtiyazı talep etmeleri İran yönetimini oldukça zor durumda bırakmıştı. Sa'ad Merâğî Hükümeti'nin savaş sonlanıncaya kadar hiçbir yabancı devlet ve şirket temsilcisi ile petrol imtiyazı konusunda müzakere yapmayacağını açıklaması ABD ve İngiltere tarafından hoş karşılanmasa da kabul edilmişti. Ancak aynı durum Sovyetler Birliği için geçerli değildi. İran Hükümeti'nden petrol imtiyazı alma konusunda kararlı olan Sovyet yönetimi bu ülkedeki baskı unsurlarını harekete geçirmişti. Tudeh Partisi'nin Tahran'daki ve ülkenin kuzey eyaletlerindeki protestoları sonuç vermiş ve Başbakan Sa'ad Merâğî istifa etmişti. Ancak Sovyet yönetimi sonraki hükümetten de imtiyaz almayı başaramamış ve İran'da bulunan ticaret heyetini geri çağırmak zorunda kalmıştı. Sovyetler Birliği başarısız petrol imtiyazı müzakerelerinden sonra İran'a karşı çok daha sert bir siyaset takip etmişti. Sovyet yönetiminin sertleşen İran politikasının sonucu olarak dünyada "Azerbaycan Buhranı" olarak bilinen ve 1945-46 yıllarında İran'ı bölünmenin eşiğine getiren sorun ortaya çıkmıştı.

EKLER

Sovyetler Birliği Dışişleri Komiser Yardımcısı Kavtaradze'nin İran Basınına Yaptığı Açıklamalar ve Gazete Müdürlerinin Sorularına Verdiği Cevaplar.

Kızıl Ordu Yetkililerinin İran Asker ve Subaylarının Sovyet İşgal Bölgelerine Girişlerini Engellemesi Hakkında İran Başbakanına Yazılan Telgraf.

KAYNAKÇA

1. İran Arşiv Belgeleri

Sâzmân-ı Esnâd ve Ketâbhâne-yi Millî-yi İran (SÂKMÂ)

Şomare-yi Sened (Belge Numarası): 293-003468, 293-005535, 240-030976.

2. Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

British Documents On Foreign Affairs (1999). Part IV, Series: B, Near and Middle East 1946., Vol: I. Universty Publications of America.

Esnâd-ı Ez İşgal-i İran Der Ceng-i Cihan-i Dovvom (1389 hş.). VI, Tehran: İntişârât-ı Hâne-yi Ketab.

Heftleng, K. Kiyânî, Bedî'î P. (1379 hş.). İran Der Buhrân (Mehrmah 1320-Şehriver 1326), Tehran: İntişârât-ı Sâzmân-ı Esnâd-ı Millî-yi İran.

Hoşhalî, B. (1380 hş.). Gazî Muhammed ve Cumhurî Der Ayine-yi Esnâd, Hemedan: (Yayın Evi Belirtilmemiş).

Mecmû'â-yi Gevânîn-i Muzâ' ve Mesâyel-i Musûbe-yi Duvre-yi Sizdehom (Tarihsiz), Gânûngozerî Evvel-i Azer Mah 1320-30 Aban Mah 132), Tehran: Çaphâne-yi Meclis.

3. Farsça Gazeteler

Âjir, 4 Âbânmah 1323 hş. (26 Ekim 1944), Şomare: 205.

Âjir, 5 Mordadmah 1323 hş. (27 Temmuz 1944), Şomare: 172.

Âjir, 30 Mehrmah 1323 hş. (22 Ekim 1944), Şomare 203.

Dad, 19 Mehrmah 1323 hş. (11 Ekim 1944), Şomare: 277.

Kûşîş, 2 Âbânmah 1323 hş. (24 Ekim 1944), Şomare: 5448.

İttıla'ât, 30 Azer 1320 hş. (21 Aralık 1941), Şomare: 4744.

İttıla'ât, 3 Âbânmah 1323 hş. (25 Ekim 1944), Şomare: 5599.

Teceddod-ı İran, 11 Şehriver 1318 hş. (3 Eylül 1939), Şomere: 2818.

4. Kitap ve Makaleler

- Âzîmî, F. (1391 hş.). Buhrân-ı Demokrasi Der İran (1320-1332), (Çev.) Abdulreza Hûşeng Mehdevî, Bijen Nuzerî). Tehran: Neşr-i Âsim.
- Afşâr, İ. (Tarihsiz). Hâtîrât û Teellomât-ı Doktor Muhammed Musaddîğ (Be Kalem-i Doktor Muhammed Musaddîğ), Tehran: İntişârât-ı Muhammed Ali Ūlmî.
- Arfa, H. (1382 hş.). Kurdhâ (Yek Berersi-î Târihî ve Siyasî), (Çev.) Muhammed Ra'ûf Murâdî, Tehran: Mû'esse-î Çâp ve İntişârât-ê Daneşgâh-ê Tehran.
- Armaoğlu, F. (2015). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Avery, P. (1373 hş.). Târih-i Muâssır-ı İran (Ez Tesis-i Silsile-yi Pehlevî Ta Kûdetâ-yı 28 Mordad 1332). II, (Çev.) Muhammed Refîi Mehrâbadî, Tehran: Mûesse-yi Matbûât-ı Âtâî.
- Beyânî, H. (1375 hş.). Gâ'ile-yi Azerbaycan (Mustened Be Esnâd-ı Tarihî, Siyasî ve Arşivî), Tehran: İntişârât-ı Zeryâb.
- Câmî, N. (1362 hş.). Gozeşte Çırağ-ı Rah-ı Âyende Est (Tarih-i İran Der Fâsile-yi Do Kudetâ), Tehran: İntişârât-ı Kaknûs.
- Hasanlı, J. (2006). The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan (1941-1946), Maryland: Rowman He Littlefield Publishers.
- Hasanlı, C. (2005). Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycan'ı, (Çev.) Ekber N. Necef, İstanbul: BağlamYayınları.
- Hesenli, C. (1999). Petrol Uğruna Mücadele ve S. Kavtaradze'nin Tahran Seferi. Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 119, 73-90.
- Hesenli, C. (2002). Güney Azerbaycan Milli Hareketi. Türkler, XX, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1095-1113.
- Hess, G. R. (1974). The Iranian Crisis of 1945-46 and the Cold War. Political Science Quarterly, 89 (1), 117-146.
- Kuniholm, B. R. (1994). The Origins Of The Cold War in the Near East (Great Power Conelict and Diplomacy in Iran, Turkey and Greece), New Jersey: Princeton University Press.
- Mekkî, H. (1362 hş.). Tarih-i Bist Sâle-yi İran (İstımrar-ı Diktatori-yi Rıza Pehlevî), VI, Tehran: İntişârât-ı Çâphâne-yi Ferâyin.
- Merâğecî, A. M. (1382 hş.). Ez Zindân-ı Rıza Han Ta Sedr-ı Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan: Berersi-yi Zindegi ve Ârâ-yı Seyyid Ca'âfer Cevadzâde (Pişeverî) Bâ Nigâh-ı Dûbare Be Zuhûr û Sukût-ı Fırka-yı Demokrat-ı Azerbaycan, Tehran: Neşr-i Evhedî.
- Mehdigeli Hidâyet Muhber'us-Saltana. (1344 hş.). Hâtîrât û Hâtîrât (Tûşele Ez Târih-i Şeş Pâdişâh ve Gûşe Ez Duvre-yi Zindegi-yi Men), Tehran: Ketabfurûşi-yi Zevvâr.
- Mut'âzed, H. (1380 hş.). Tarih-î Pencah-u Heft Sal-i İran Der 'Âsr-i Pehlevî (Fe'âliyethâ-yi Cudaser-î ve Tecziyetalbane-yi Der 'Âsr-i Pevlevihâ), Tehran: İntişârât-ı Ulmî.
- Muesse-yi Tehkikât-ı ve İntişârât-ı Didgâh. (1371 hş.). Hâtîrât-ı Nureddin Kiyânûrî, Tehran: İntişârât-ı İttıla'âtı.
- Muasse-yi Mutâl'ât ve Pejûheşhâ-yı Siyâsi. (1387 hş.). Hızb-ı Tudeh Ez Şeklgirî Tâ Ferûpâşî (1320-1368), Tehran: Muasse-yi Mutâl'ât ve Pejûheşhâ'yı Siyâsi.
- Pehlevi, M, R. (1980). Aswer to History, USA: Stein and Day Publishers.
- Roosevelt, A. (1988). For Lust of Knowing (Memoirs of An İntelligence Officer), USA: Little Brown and Company.
- Şehbâzî, A. (1372 hş.). Hâtîrât-ı İrec İskenderî, Tehran: İntişârât-ı Mutâla'ât ve Pejûheşhâ-yı Siyasî.
- Tal'â, H. Herigî, P. (1389 hş.). Guşehâ-yı Penhân-ı Tut'îye Berâyı Tecziye-yi Mehabad, İntişârât-ı Semergend.
- Taberî, İ. (1366 hş.). Kejrâhe (Hâtîrât-ı Ez Tarih-i Hizb-i Tudeh), Tehran: Muesse-yi İntişârât-ı Emir Kebir.
- Telûî, M. (1376 hş.). Men û Bırâderem (Hâtîrât-ı Eşref Pehlevî), Tehran: Neşr-i Ūlum.
- Ünal, S. (2019). Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-1946), Ankara: TTK Yayınları.
- Yegorova, N. I. (1996). The Iran Crisis of 1945-46, Washington: Institute of Universal History Russian Academy of Sciences, 15, 1-25.
- Zûgî, İ. (1367 hş.). İran ve Kudredha-yı Bozorg Der Ceng-i Cihân-ı Dovvom, Tehran: İntişârât-ı Pâjeng.

EXTENDED SUMMARY

Purpose

In this study, it is aimed to explain the process leading up to the occupation of Iran by the Soviet Union, Great Britain and the United States in the Second World War, the occupation and the Iranian policy that changed under different periods and circumstances in the example of Mir Jafar Baghirov during the occupation years of the Soviet Union. Baghirov played an important role in determining the policy of the central Soviet administration of Iran, especially Iranian Azerbaijan, both before the war and during the occupation years. Baghirov, who aimed to unite Iranian Azerbaijan with Soviet Azerbaijan, provided the determination of the Iranian policy of the Soviet Union during the years of occupation with the reports he sent to the Central Soviet Government about Iranian Azerbaijan both before and during the occupation years. The Soviet Government had determined the general Iranian policy in accordance with these reports during the occupation years and forced the Iranian Government to follow a policy in accordance with Soviet demands with the elements of pressure it had created in this country.

Methodology

The method followed in this study is the use of research works, information and documents in the light of basic sources. The main sources of the study are documents obtained from the Iranian state archive, published archival documents and Iranian newspapers. In addition, the documents given in the research works published in Turkish, English and Persian were also used. This study consists of five chapters, including introduction and conclusion. In the introduction, brief explanations were made about the importance of Iran's geopolitical position, the process leading up to its occupation, and the occupation and post-occupation developments. In the first chapter, the role of Mir Jafar Baghirov in determining the Iranian policy of the Soviet Union is evaluated. In the second part, explanations were made about the Iranian politics of the Soviet Union in 1941-44, which changed according to the course of the war. In the third part, evaluations were made about the Soviet Union's Iran policy in 1944-46, its oil policy, the pressure elements in Iran and the disagreements it had with other occupying powers. In the conclusion part, a general evaluation has been made on the impact of the Iranian policy of the Soviet Union in the years of occupation and Baghirov's role in determining this policy.

Findings

The Soviet Union had pursued a masterful policy on ethnic elements in Iran during the years of occupation. The Soviet Government, which organized the separatist Azerbaijani Turks and Kurds of the occupied territories under the name of the Azerbaijan and Kurdistan Democratic Parties, used these elements as a tool of repression against the central Iranian Government. The purpose of the Soviet Union was to create autonomous regions in the communist structure of Iranian Azerbaijan and to establish dominance over the central Iranian administration through these autonomous structures. In this way, the Soviet government would be able to do whatever it wanted to the Iranian Government and keep Britain and the United States away from its borders. The Russians, like their British and American rivals, were aware that after the invasion, dominance in Iran would be achieved by obtaining a concession on oil from that country. For this reason, he had sent a trade delegation to Iran and requested a concession to extract oil on a very large area of land in the northern provinces of the country. If the Soviet Government obtained this concession, it would dominate not only the economy of the concession region, but also areas such as administrative, judicial and electoral affairs here, and would extend this sovereignty to the whole of Iran over time. The British and American administrations were aware of this and followed a policy of defending Iran's rights against the Soviet Union during this period.

Conclusion and Discussion

Iranian Azerbaijan was very important to the Soviet Union because of its geographical location. The Soviet rulers, who were looking for ways to establish dominance in this region of Iran, had conducted serious studies of Iranian Azerbaijan both before the war and during the years of occupation. The fact that the Central Soviet Government commissioned the Prime Minister of Soviet Azerbaijan, Mir Jafar Baghirov, to carry out these works was a thoughtfully thought-out choice. Because, in addition to the general Iranian goals of the Soviet Union, Baghirov also had some personal ambitions for this country, especially for Iranian Azerbaijan. However, there was a conflict between the Central Soviet Government's plans for Iranian Azerbaijan and Baghirov's plans. The Central Soviet Government was considering controlling the Tehran administration through the autonomous structure it would establish here, rather than completely separating this region from Iran and uniting it with Soviet Azerbaijan.